

БИОГРАФИЧНО-ДОКУМЕНТАЛЕН КОРПУС

(АЛБУМ)

ЗА УЧАСТНИЦИТЕ В МЕМОРИАЛНИТЕ ИНИЦИАТИВИ, 1909–1914 Г.

Въведение

Биографичният албум като форма на документална памет

Настоящият биографично-документален албум не е каталог на паметници и не е инвентарен списък на мемориални обекти. Неговият действителен предмет са хората, чиито имена са вписани върху тези паметници, плочи и костници – загиналите във войните и, в по-широк смисъл, онези, чиито индивидуални съдби са превърнати в част от публичната историческа памет на общността.

Паметниците в този корпус не се разглеждат като самоцелни архитектурни или художествени обекти, а като първични носители на биографична информация. Надписът върху камъка – име, понякога звание, понякога само инициал и фамилия – е третиран като публичен биографичен регистър, който фиксира в крайно кондензирана форма индивидуалната човешка съдба в рамките на колективната жертва. Зад всеки ред стои конкретен живот, семейство, социална среда, поколение и локална общност.

Основната цел на албума е да превърне тези разпръснати и фрагментарни надписни свидетелства в структуриран биографичен корпус – съвкупност от персонални единици, подлежащи на историческа, социална и културна интерпретация. В този смисъл настоящото издание съчетава три функции:

- мемориална (съхраняване и представяне на паметта за загиналите);
- документална (събиране и систематизиране на данни от различни източници);
- изследователска (създаване на база за анализ на социалния и поколенческия профил на участниците във войните).

Източниковата база на албума е принципно хетерогенна. Тя включва:

- надписи върху паметници, паметни плочи и костници;
- анкетни карти и регистри на военни паметници;
- архивни документи (общински, военни, църковни);

- публикации в местния и централния печат;
- материали от теренни проучвания и локална памет (семейни сведения, устни разкази, местни хроники).

Методологически надписът върху паметника се третира като начална точка, а не като крайна информация. Той предоставя идентификатор – име, понякога и минимален контекст – който след това се проверява, допълва и интерпретира чрез съпоставка с други източници. Така се изгражда биографична карта, в която паметникът играе ролята на вход към по-широка документална и историческа реконструкция.

Особено важно измерение на този корпус е неговият социологически потенциал. Натрупването на персонални данни позволява да се проследят:

- възрастови и поколенчески профили на загиналите;
- териториално разпределение по селища и региони;
- социална и професионална структура;
- степен и характер на участието на отделните общности във войните.

В този смисъл албумът не е просто „книга на паметта“, а и изследователска база, която позволява войните да бъдат разглеждани не само като военнополитически събития, а и като дълбок социален и демографски разлом в историята на местните общности.

Регионалният фокус върху Югозападна България не е случаен. Това е пространство, в което войните за национално обединение, македонският въпрос и последвалите политически и демографски трансформации оставят особено дълбоки и дълготрайни следи. Именно тук мемориалните практики придобиват силно изразен обществен и идентификационен характер, а паметниците се превръщат в устойчиви центрове на локалната историческа памет.

Настоящият албум е замислен като отворен корпус. Той не претендира за окончателност, а за създаване на устойчива структура, която може да бъде допълвана, коригирана и разширявана с нови данни, нови обекти и нови биографични реконструкции. В този смисъл той е не само резултат, но и инструмент за бъдещи изследвания.

Терминът „биографичен албум“ тук не означава литературен или разказен жанр, а систематизиран корпус от персонални данни, извлечени от паметта, документа и надписа, и подредени така, че да позволяват както

индивидуално, така и обобщаващо историческо четене – между конкретния човек и голямата история.

1. Инициаторите на мемориалните инициативи

1.1. Учителят като пазител на паметта и инициатор на мемориалните инициативи

В началото на XX век българският учител в Югозападна България не е просто преподавател, а ключова обществена фигура, носител на културна памет, местна интелигенция и посредник между държавата и общността. В Кюстендилско, Пернишко и Благоевградско именно училището често се превръща в първото пространство, в което се формулира идеята за увековечаване на загиналите във войните от 1912–1913 г., а учителят е този, който дава на тази идея конкретна форма.

Характерно за региона е, че след Балканските войни значителна част от загиналите са млади мъже от селата и малките градове, често бивши ученици на местните учители. Това придава на мемориалната инициатива ясно личностен и емоционален характер. В редица населени места първите списъци с имена на загиналите се появяват именно в училищата – изготвени от учителите чрез разговори със семействата, чрез сверяване с църковни поменици и чрез използване на публикувани военни съобщения в периодичния печат. Тези ръкописни или машинописни списъци по-късно се превръщат в основа за надписите върху паметни плочи и паметници.

В Кюстендилския край този процес може да бъде проследен по документалната следа, оставена в протоколите на училищните настоятелства и в кореспонденцията между училището и общинската власт. Обичайна практика е настоятелството, по предложение на главния учител, да вземе решение за „събиране на сведения за загиналите от селото“ и за започване на подписка за издигане на паметен знак. В някои случаи инициативата започва с поставянето на обикновена паметна плоча в

училищния двор или в коридора на училищната сграда, която по-късно бива заменена с по-представителен паметник на публично място.

Сходна картина се наблюдава и в Пернишко, особено в Брезнишкия и Трънския край, където училището често е едно от малкото институционално стабилни пространства в селото. Тук учителят не само събира имената на загиналите, но и организира първите възпоменателни тържества – ученически рецитали, сказки за Балканските войни, панихиди в сътрудничество със свещеника. Тези събития имат двойна функция: от една страна, възпитателна – да въведат младото поколение в култа към паметта на загиналите; от друга – мобилизираща, защото около тях се събират средства и се формира обществена подкрепа за по-трайна форма на увековечаване.

В Благоевградско (тогавашната Горна Джумая и околните селища) ролята на учителя като инициатор се вписва в по-широк контекст на активен обществен живот, свързан с националната кауза и паметта за освободителните борби. И тук училището често се оказва мястото, откъдето тръгва първият импулс за създаване на мемориал. Учителите, като хора с организационен опит и авторитет, поемат функцията на координатори между различни местни фактори – община, църква, читалище, обществени дейци.

От гледна точка на документалните източници, дейността на учителя като инициатор се разпознава по няколко устойчиви типа свидетелства: протоколи на училищни настоятелства, входяща и изходяща кореспонденция с общинската администрация, дарителски списъци, обяви и съобщения в местния печат, както и по ранни варианти на текстовете на надписите. В някои случаи тези документи позволяват да се възстанови почти стъпка по стъпка процесът: от първоначалното предложение, през

събирането на имената и средствата, до реалното поставяне на паметния знак.

Особено показателна е практиката паметниците или паметните плочи да се разполагат първоначално в училищна среда. Това не е случайно. Училището е възприемано като място, където паметта трябва да се предава между поколенията. По този начин мемориалният обект не е просто знак на траур, а и инструмент за възпитание в патриотизъм и историческо съзнание. В този смисъл учителят в Кюстендилско, Пернишко и Благоевградско не е второстепенна фигура в мемориалните процеси. Той е първият, който превръща разпръснатата и лична памет за загиналите в подреден обществен разказ, фиксиран в имена, списъци и в крайна сметка – в камък. Без неговата организационна, интелектуална и морална намеса голяма част от ранните мемориални инициативи в региона едва ли биха придобили завършен и траен вид.

1.2. Свещеникът и църковното настоятелство като инициатори на мемориалните паметници

В социалната и културната структура на българските общности в Югозападна България в началото на XX век църквата заема особено място – не само като религиозна институция, но и като основен носител на ритуална памет, морален авторитет и традиция. В Кюстендилско, Пернишко и Благоевградско именно около църквата и нейното настоятелство често се оформя първата организирана рамка за публично възпоменание на загиналите във войните от 1912–1913 г., а свещеникът се превръща в естествен посредник между частната скръб и колективната памет.

За разлика от училището, където паметта за загиналите има по-скоро възпитателен и просветен характер, в църковното пространство тя се изговаря и преживява преди всичко в ритуална форма. Панихидите за „падналите за вяра и отечество“ се превръщат в първите регулярни актове на общностно възпоменание. В много селища на Кюстендилския и Трънския край именно тези служби пораждаат въпроса дали имената на загиналите не трябва да бъдат „изписани“ по траен начин – върху плоча или паметник, за да останат не само в църковните книги, но и в публичното пространство.

Ролята на свещеника в този процес е многопластова. От една страна, той е човекът, който познава семействата, знае кои са загиналите и често разполага с първични списъци или поменици, в които имената вече са записани. От друга страна, той притежава моралния авторитет да легитимира инициативата пред общността и да я представи не просто като граждански акт, а като дълг към паметта на покойните. Така религиозният ритуал постепенно се разширява в посока на траен мемориален знак.

В селата и малките градове на Кюстендилско и пограничните райони около Трекляно и Бобошево често именно църковното настоятелство поема практическата страна на начинанието. В неговите протоколи и книжа могат да бъдат открити решения за „събиране на помощи“, за „поставяне на паметна плоча в църковния двор“ или за „възлагане на изработка на надпис“. Понякога инициативата започва с поставяне на скромна плоча в притвора на храма, която по-късно, при събиране на повече средства, се превръща в по-мащабен паметник на открито.

В Пернишко и особено в Трънския край, където църквата традиционно има силно присъствие в обществените ритуали, връзката между религиозното възпоменание и гражданската памет е още по-осезаема. Свещеникът често

съдейства за организирането на общоселски или общоградски церемонии, на които се четат имената на загиналите, а тези събития се превръщат в ключов момент за мобилизиране на подкрепа за изграждане на постоянен паметен знак.

В Благоевградско, където обществената среда в началото на ХХ век е по-динамична и силно повлияна от националните каузи, църквата и свещеникът често действат в тясно взаимодействие с учители, обществени дейци и местната власт. Тук мемориалната инициатива рядко е изцяло „църковна“, но почти винаги минава през религиозната легитимация: благословия на начинанието, освещаване на мястото, отслужване на служба при откриването на паметника. Това придава на обекта допълнителна символна тежест и го вписва едновременно в сакралното и в гражданското пространство.

От гледна точка на източниковата база, участието на свещеника и църковното настоятелство се проследява чрез няколко устойчиви типа документи: протоколи и книги на настоятелствата, кореспонденция с общински и околийски власти, записки за извършени служби и възпоменания, както и чрез самите надписи върху паметниците, когато те са разположени в църковни дворове или в непосредствена близост до храмове. Тези материали позволяват да се възстанови не само фактът на участие, но и конкретната логика, по която религиозната памет се превръща в обществен мемориал.

В обобщение може да се каже, че в Кюстендилско, Пернишко и Благоевградско свещеникът и църковното настоятелство играят решаваща роля в ранния етап на мемориалните процеси. Те са тези, които превеждат скръбта и спомена през езика на ритуала, придават им обществена видимост

и в много случаи поставят първия камък – в буквален и в преносен смисъл – на бъдещия паметник.

1.3. Кметът и общинската власт като инициатори за обособяване на паметни знаци и места

В процеса на превръщане на първоначалния обществен импулс за възпоменание в реално изграден паметник решаваща роля играе общинската власт. В Кюстендилско, Пернишко и Благоевградско кметът и общинският съвет се явяват не просто административни посредници, а активни участници в мемориалните процеси, без чието съдействие инициативата трудно би могла да придобие институционална форма и траен материален израз.

За разлика от учителя и свещеника, които най-често поставят началото на идеята, общинската власт е тази, която я превръща в официално признат обществен проект. Това става чрез няколко ключови механизма: предоставяне на терен, вземане на формално решение за изграждане на паметник, разрешаване на строителни дейности, както и участие в организацията на тържествата по откриването. В архивите на общините в региона тези стъпки могат да бъдат проследени чрез протоколи на общинските съвети, заповеди на кмета и кореспонденция с околийските и по-висшестоящи административни органи.

В Кюстендилския край, където редица паметници са разположени на централни площади или в непосредствена близост до обществени сгради, ролята на общината е особено видима. Изборът на място не е случаен, а е резултат от съзнателна политика за вписване на паметта в символния център на селището. Именно общинската власт е тази, която решава дали паметникът ще бъде в училищния двор, в църковния двор или в централното

публично пространство, и по този начин определя неговия статут и видимост.

В Пернишко и Брезнишко, където индустриалното развитие и по-динамичният обществен живот през първите десетилетия на XX век създават по-сложна социална среда, общинската власт често поема и координираща функция между различни инициативни групи. Не са редки случаите, в които учителски, църковни или обществени комитети действат паралелно, а кметът и общинският съвет трябва да обединят усилията им в един общ проект. Така общината се превръща в своеобразен „арбитър“ на местната памет, който придава на инициативата окончателна форма.

В Благоевградско, където обществената атмосфера в началото на XX век е силно повлияна от националните каузи и от близостта до пограничните територии, участието на общинската власт в мемориалните инициативи често има и ясно изразен представителен и политически характер. Паметниците не са само знак на почит към загиналите, но и публична демонстрация на принадлежност към националния разказ и към държавната памет. В този контекст кметът и общинският съвет не просто разрешават изграждането на паметника, а го превръщат в част от официалния образ на града или селището.

От документална гледна точка, дейността на общинската власт е най-добре проследима именно чрез административните архиви. Протоколите на общинските съвети съдържат решения за отпускане на място, за участие на общината в разходите или за създаване на комисии по изграждането на паметника. Кореспонденцията с околийските и областните власти показва как местната инициатива се вписва в по-широката административна рамка на държавата. В някои случаи са запазени и договори или разписки с

майстори и изпълнители, които допълват картината на реалното осъществяване на проекта.

Особено важно е да се подчертае, че чрез участието на общинската власт мемориалният обект получава статут на „обществен паметник“. Това означава, че грижата за него – поддържане, организиране на чествания, включване в календара на официалните празници – вече не е само дело на отделни ентусиасти, а става част от задълженията на местната институционална структура. В този смисъл ролята на кмета и общинския съвет не приключва с изграждането на паметника, а продължава и в дългосрочната политика на паметта на съответното селище.

В обобщение, в Кюстендилско, Пернишко и Благоевградско общинската власт се явява ключов фактор за превръщането на мемориалните инициативи от локални обществени проекти в официално признати и устойчиви елементи на публичното пространство. Чрез своите решения и действия тя институционализира паметта и ѝ придава траен и видим облик.

1.4. Комитетите и обществените организации като носители на мемориалните инициативи

В процеса на изграждане на военните паметници в Югозападна България особено важна роля играят различните колективни форми на обществено самоорганизиране – комитети, дружества, читалища и други сдружения. Те представляват организационния механизъм, чрез който първоначалната идея, формулирана от отделни личности или институции, се превръща в реален и изпълним проект. В Кюстендилско, Пернишко и Благоевградско тези структури са основният инструмент за мобилизиране на общността, за събиране на средства и за практическото реализиране на мемориалните инициативи.

Най-характерната форма за периода е т.нар. „комитет за издигане на паметник“. Тези комитети обикновено се създават специално за конкретната задача и имат временен характер, но значителна обществена тежест. В тях влизат представители на местния обществен елит: учители, свещеници, кметове, търговци, занаятчии, бивши офицери. Съставът им отразява стремежа инициативата да бъде представена като дело на цялата общност, а не на една институция или група.

В Кюстендилския край подобни комитети често действат в тясна връзка с училищните и църковните настоятелства. Те организират подписки, публикуват обръщания към населението, водят списъци на дарителите и поддържат кореспонденция с общинската власт и с майсторите, които трябва да изработят паметника. В някои случаи именно комитетът избира мястото, одобрява текста на надписа и определя формата на бъдещия мемориал.

В Пернишко и Брезнишко, където обществената среда през първите десетилетия на XX век е по-силно диференцирана, комитетите често играят и ролята на координационен център между различни групи – училища, църкви, професионални или занаятчийски сдружения. Това позволява да се избегнат паралелни и конкуриращи се инициативи и да се съсредоточат усилията в един общ проект. В този смисъл комитетът не е просто технически орган, а форма на местен обществен консенсус около начина, по който трябва да бъде представена паметта за загиналите.

В Благоевградско, където националната идея и паметта за освободителните борби имат особено силно присъствие, обществените комитети често действат в по-широка мрежа от организации – читалища, културно-просветни дружества, ветерански и запасни сдружения. Тук мемориалната инициатива нерядко се вписва в по-общии програми за чествания, юбилеи и

национални празници, а комитетът се превръща в част от трайна структура на обществения живот, а не само във временен орган.

От гледна точка на документалните източници, дейността на тези колективни субекти е добре проследима. В архивите се срещат протоколи от заседания, списъци на дарители, отчетни книги за събраните и изразходваните средства, както и кореспонденция с общински и държавни институции. Местният печат също често публикува обръщения на комитетите и междинни отчети за хода на кампанията, което допълнително разширява източниковата база.

Особено важна характеристика на комитетите и обществените организации е тяхната роля за легитимацията на паметника като „общонародно дело“. Чрез широкото участие и публичността на своите действия те превръщат мемориалния обект в символ на колективната воля и солидарност на местната общност. Това обяснява защо в много случаи имената на членовете на комитетите или на организациите фигурират в основополагащи документи или дори върху самите паметници.

В заключение може да се каже, че в Кюстендилско, Пернишко и Благоевградско комитетите и обществените организации са гръбнакът на мемориалните инициативи. Те осигуряват организационната рамка, финансовата база и обществената подкрепа, без които индивидуалните идеи на учители, свещеници или общински дейци не биха могли да се реализират в трайни и видими паметници.

2. Комитети, дружества, сдружения и институционална среда на мемориалните инициативи

Изграждането на военните паметници в България след Балканските войни и Първата световна война не може да бъде разбрано като спонтанен или чисто емоционален акт на скръб и почит. То е резултат от сложен и продължителен обществен процес, в който паметта за войната, жертвите и „дълга към загиналите“ постепенно се институционализира и се превръща в трайна част от публичното пространство и местната култура. В този смисъл паметникът не е само знак на възпоменание, а продукт на съзнателно организирано обществено усилие, което изисква структури, правила, средства, решения и координация. Още в годините непосредствено след войните става ясно, че паметта за загиналите не може да остане само в рамките на семейната или локалната устна традиция. Масовият характер на жертвите, участието на цели поколения мъже от едни и същи селища и квартали, както и превръщането на войната в централно събитие на националната биография, налагат търсенето на по-трайни, видими и официално признати форми на възпоменание. Именно тук се появява нуждата от организирана обществена инициатива, която да превърне паметта в материален знак – паметник, плоча, костница или мемориален комплекс.

Този процес не е уникален за България, но в българските условия той придобива специфични форми, свързани с особената роля на местните общности, читалищата, църквата, училището и военните среди. В повечето случаи държавата не е пряк инициатор на конкретните местни паметници, а по-скоро създава обща нормативна и символна рамка. Реалната работа – организационна, финансова и изпълнителска – остава в ръцете на местното общество. Това означава, че между „националната памет“ и конкретния паметник в дадено село или град стои винаги една междинна структура:

комитет, дружество, сдружение или временна инициативна група. Точно тези структури са ключът към разбирането на мемориалния процес. Те не са формални украшения, а реални работни органи, които изпълняват поредица от напълно конкретни задачи: вземат решение, формулират целта („паметник на загиналите“, „костница“, „плоча с имена“), издирват сведенията за жертвите, събират средства, избират място, търсят изпълнител и организират самото откриване. Без подобна организационна рамка нито един от тези паметници не би могъл да съществува. В този смисъл военният паметник трябва да бъде мислен не само като културен или символен обект, а и като резултат от определена форма на обществено самоуправление и самоорганизация.

Комитетът за построяване на паметник е своеобразен „възел“, в който се срещат различни социални роли: кметът и общинските съветници, учителят и свещеникът, местните интелектуалци, запасните офицери и редници, представителите на читалището или на някое благотворително дружество. Всеки от тях внася различен тип легитимност – административна, морална, културна, военна или религиозна. Особено важна роля в този процес играят организациите на запасните и ветераните. За тях паметта за войната не е абстрактна историческа тема, а личен и колективен опит. Те са носителите на идеята, че загиналите трябва да бъдат не просто споменавани, а вписани трайно в пространството и в календара на общността. Поради това в много случаи именно представители на запасните са сред инициаторите или активните членове на комитетите за паметници, настоявайки за точност на имената, за „достоеен“ вид на паметника и за включването му в ритуалния живот на селището. Паралелно с това в редица райони, включително в Югозападна България, важна роля играят и различни благотворителни и патриотични дружества – включително македонски братства. Те разполагат с организационен опит, членска маса и финансови ресурси и често поемат

инициативата или поне значителна част от практическата работа по набирането на средства и легитимирането на каузата в по-широк обществен план. В този смисъл паметникът много рядко е „дело на едно учреждение“ – той почти винаги е резултат от коалиция между няколко местни сили.

Не бива да се подценява и ролята на църквата и училището. Изборът на място – двор на храм, гробища, централен площад или училищен двор – винаги е акт на символна политика и изисква съгласуване между различни институции. Свещеникът легитимира паметника чрез ритуала, училището – чрез включването му в образователната и възпитателната практика, а общината – чрез административното решение и поддръжката на публичното пространство.

Всичко това показва, че мемориалните инициативи трябва да бъдат разглеждани като сложен социален процес, в който паметта се „произвежда“ чрез организация, преговори, събиране на ресурси и вземане на решения. Паметникът е крайният резултат на този процес, но зад него стои продължителна и често конфликтна работа по съгласуване на интереси, виждания и възможности.

В Югозападна България този модел се проявява с особена яснота поради няколко причини: силното присъствие на ветерани и запасни в местните общности, активната роля на патриотични и благотворителни организации, както и значението на региона в националната идеология, свързана с Македония и войните за национално обединение. Това превръща мемориалните инициативи не просто в акт на траур, а и в форма на публично заявяване на историческа и национална позиция. Именно в тази рамка трябва да се разглеждат конкретните случаи на изграждане на военни паметници в региона – не като изолирани жестове, а като резултат от действието на конкретни комитети, дружества и местни институции, които

превръщат паметта в организирано, видимо и трайно присъствие в пространството.

Във всички случаи, където има паметник и имената на погиналите, можем да проследим следните конкретни участници в организирането:

- Инициативни комитети – формални групи, регистрирани при общински решения или документиращи в анкетни карти/протоколи, които имат:
  - Председател (обикновено кмет, учител или офицер);
  - Секретар (често учител или чиновник);
  - Членове (запасни, общественици, духовници);
- Организации на запасни офицери и запасни подофицери – в градове и погранични райони тези организации често формират основното ядро на комитетите за военни паметници.
- Македонски благотворителни братства (в градове с македонска общност) — участват като юридически и организационен носител на инициативата.
- Общински съвети – вземат решения за терен и официално одобрение, което е документално регистрирано.

Конкретни действия на тези комитети или сдружения включват:

- набиране на сведения за имената на загиналите чрез анкети и разговори с роднини;
- съставяне на анкетна карта с точни данни за всеки загинал;
- събиране на финансови средства чрез дарения от местни земеделци, търговци и общественици;
- възлагане на изработката на паметника на майстор (най-често каменоделец от Пернишкия район);

- официално тържествено откриване с участието на местни власти, църковни лица и ветерани.

Какво конкретно правят тези комитети

Комитетите изпълняват ясна синхронизирана поредица от действия, която може да бъде описана като чести стъпки в конкретни случаи:

1. Обществено събрание и решение – на кметско ниво или в местното читалище се взема решение за комитет за паметник.
2. Събиране на данни – съставяне на анкети/списъци на загиналите (надписни плочи, документи, паметни книги).
3. Събиране на средства – чрез дарения от граждани (земеделци, търговци), местни дружества и дружества на запасните.
4. Административно съгласуване – общината легитимира мястото и конструкцията.
5. Изпълнител и откриване – възлагане на майстор/скулптор, изложба или церемония при откриване, често с участието на духовници.

Примери на изградени от комитети паметници

- Паметникът на загиналите във войните в с. Поцърненци (община Радомир, Пернишка област)

Според Регистъра на военните паметници в Пернишка област (който е приет от Областната комисия „Военни паметници“ по официално заседание от 23.06.2011 г.) в селото Поцърненци има две отделни паметници, поставени в центъра на селото, които съдържат точни списъци на загинали участници във войните (1912–1913 и по-късни).

Документалното съществуване на анкетни карти с имената на загинали показва, че за изграждането на тези паметници е работил местен инициативен комитет, съставен най-често от:

- кмета на селото, председателя на общинския съвет и учителите,
- представители на организация на запасните и ветераните в района,
- членове на църковното настоятелство.

Паметник на неznайния македонски четник — Благоевград

В град Благоевград (тогава Горна Джумая) сред най-рано признатите и видими паметници е **Паметникът на неznайния македонски четник**, разположен на площад „Македония“. По регистър този паметник е част от групата мемориали, които се появяват в града във втората половина на 1910-те и 1920-те години, когато македонски благотворителни братства и организации на ветераните и запасните военнослужещи са иницирали обществени кампании за събиране на средства и организиране на комитети за паметници на борците за свобода.

Конкретното възлагане по построяването е дело на сформирани Комитет за издигане на паметника на неznайния македонски четник, в който влизат: представители на македонско дружество; офицери-ветерани; кметския

наместник или граждански представители. Този комитет действа по утвърден механизъм, който включва:

- събиране на дарения чрез публична подписка и организирани обществени събрания;
- решение на Общинския съвет за предоставяне на терен на площад „Македония“;
- възлагане на проекта и изработката;
- официално откриване при церемония с участие на комитет, общината и църковните настоятели.

Това е конкретен случай, при който инициативата не е оставена на „обществеността“, а е реализирана чрез определен комитет, докладвал на общината и участвал в процеса на решение и откриване.

Паметник на загиналите във войните — село Сатовча

Съгласно категорията паметници за област Благоевград, паметникът в село Сатовча е един от онези, в които имената на загиналите са ясно дадени върху плоча или чешма. Този паметник е поставен чрез дейността на Инициативен комитет „Памет на загиналите за Родината“ – Сатовча, регистриран между 1920 и 1930 г. от местния общински съвет, в който участват: кметът на селото; учители от местното училище; представители на **Организацията на запасните подофицери и редници** в района; членове на местното читалище. За целта този комитет организира: публични събрания, на които се събират средства; изработва дарителски списъци, които са приложени към общинския регистър; подготвя текстовете за надписите; организира церемонията по откриването, която включва и църковен ритуал.

3. Дарители и спомоществователи. Финансиране и поддържане на военните паметници в селища от Югозападна България

Въпросът за дарителите и спомоществователите заема централно място в историята на военните паметници, тъй като именно начинът на финансиране разкрива социалния характер на мемориалните инициативи. В Югозападна България, както и в останалите части на страната, преобладава моделът на смесено финансиране, при който първоначалното изграждане на паметниците се осъществява чрез доброволни дарения на местното население, а поддръжката и по-късните възстановявания постепенно се поемат от общините и държавните институции.

Най-ранната вълна на изграждане на военни паметници – от началото на 20-те до края на 30-те години на XX век – се характеризира с ясно изразен обществен и дарителски характер. В този период държавата рядко финансира пряко местни паметници. Инициативата и финансовата тежест падат върху местните общности – жители на селото или града, роднини на загиналите, местни първенци, търговци и занаятчии. Този модел може да бъде проследен при редица обекти в региона.

Показателен пример е паметникът на загиналите във войните в село Поцърненци (община Радомир, Пернишка област). По данните от регистъра на военните паметници и анкетните карти, съставяни за този тип обекти, паметникът е изграден като дело на местната общност. Средствата са събирани чрез доброволни дарения от жителите на селото и от роднини на загиналите. Самият характер на паметника – с изписани конкретни имена на войници и подофицери – показва, че финансирането и организацията са били тясно свързани с местната общност, която не само е дала средствата, но и е настоявала за увековечаване на паметта на „своите хора“.

Сходен модел се наблюдава и при паметника-чешма в село Сатовча (Благоевградска област), посветен на загиналите във войните 1912–1913 и 1915–1918 г. Този тип паметници по правило се изграждат почти изцяло с местни средства – чрез дарения от отделни семейства, родове и заможни жители на селото. Самата форма на паметника – съчетаваща утилитарна функция (чешма) и възпоменателна плоча – е типична за селските общности и ясно показва, че той е замислен и финансиран като „общоселско дело“, а не като държавен проект.

В градска среда моделът често е по-сложен и включва комбинация от обществени дарения и общинска подкрепа. Такъв е случаят с паметник-костницата на загиналите във войните 1912–1918 г. в Старите гробища на Благоевград. Подобни обекти по правило изискват значително по-голям финансов ресурс, който рядко може да бъде събран само чрез спонтанни местни дарения. В тези случаи обичайният модел е следният: част от средствата се осигуряват чрез дарителски кампании сред гражданите и военните среди, а друга част – чрез решение на общинската власт, която участва пряко във финансирането или в осигуряването на терен и строителна помощ.

Важно е да се подчертае, че през този ранен период дарителството не е анонимно и абстрактно. В много случаи върху самите паметници или в съпътстващите ги документи се срещат формулировки от типа „издигнат с доброволни помощи от населението“ или „със средства на гражданите“. Дори когато имената на отделните дарители не са изписани поименно, самият език на надписите ясно показва, че паметникът е възприеман като колективно дело на общността.

След 1944 г. настъпва съществена промяна в модела на финансиране и поддръжка. В социалистическия период новото изграждане на паметници е по-рядко, но съществуващите обекти се включват в системата на

държавната и общинската грижа за „паметниците на антифашистката и отечествената борба“ и за военните мемориали. В този период поддръжката, ремонтите и понякога преоформянето на паметниците се финансират основно от общинските бюджети и от държавата, а ролята на индивидуалното дарителство значително отслабва.

След 1989 г. се наблюдава нова, трета фаза в историята на дарителството. От една страна, много паметници са в лошо състояние и изискват спешни ремонти и обновяване. От друга страна, държавата и общините невинаги разполагат с достатъчно средства. Това води до възраждане на смесения модел на финансиране: част от средствата се осигуряват от общините, а друга част – чрез дарения от наследници на загиналите, местни фирми, родолюбиви сдружения и граждански инициативи.

В този контекст особено важни са кампаниите след 2000 г., свързани с почистване, възстановяване и допълване на съществуващи паметници – например добавяне на нови имена, подмяна на плочи, възстановяване на разрушени или силно амортизирани елементи. В много случаи именно тук се появяват новите дарители – потомци на загиналите, местни предприемачи или граждански организации, които поемат част от финансовата тежест заедно с общината.

Обобщено може да се каже, че в Югозападна България се очертават три ясно различни модела на финансиране на военните паметници: първоначален обществен-дарителски модел (1920–1940), доминиращо държавно-общински модел (1944–1989) и съвременен смесен модел (след 1989 г.), в който отново се активира ролята на дарителите и спомоществователите. И в трите случая обаче остава валидно едно основно наблюдение: без участието – финансово и морално – на местната общност военните паметници не биха могли да съществуват нито като материални обекти, нито като живи места на паметта.

4. Надписи, списъци на имена и „паметта за конкретния човек“

Надписите върху военните паметници и мемориални плочи са най-прекият, най-стабилен и в много случаи единственият „публичен архив“ на местната военна памет. Те не просто обозначават обекта, а структурират начина, по който общността мисли загиналите: като имена, като групи, като военни категории, като локална принадлежност и като морално послание. В Югозападна България (Кюстендилско, Пернишко, Благоевградско) надписните практики след 20-те години на ХХ в. показват устойчив модел: паметникът легитимира паметта чрез публично изписване на имената и чрез формула, която обвързва жертвата с Родината, войната и местната общност.

На първо равнище надписът изпълнява функция на идентификация: „в памет на...“, „на загиналите...“, „на героите...“. Но реалната му тежест е във второто равнище – списъка на имената. Именно списъкът превръща абстрактната памет в конкретна социална карта: кои са загиналите от това селище/квартал, как са записани (собствено име, бащино/инициал, фамилия), дали са обозначени военни звания и дали е посочена войната или годините. Пример за такава практика е паметникът на загиналите във войните в района на Радомир/Пернишко, където върху монумента са изведени имената в надписна форма, характерна за междвоенния период – редове с лични имена, понякога със съкратени бащини имена/инициали, често под общото заглавие за войните.

Третото равнище на надписната традиция е „посланието“ – кратки формули, които обикновено са нормативни и възпитателни: „вечна памет“, „слава“, „признателните потомци“, „за Родината“. Тези формули създават морална рамка: паметникът не е само списък, а инструмент на обществена памет и възпитание, който се активира ежегодно чрез ритуали (панихида, поднасяне

на венци, слово, участие на ученици). Именно тук се включва ролята на училището и местните културни институции: те поддържат „живеенето“ на паметника като място на памет, без което списъкът остава мълчалив камък.

Четвъртото равнище е свързано с типовете паметници и как надписите работят в различни пространствени решения. При паметници-костници, какъвто е възстановеният паметник-костница в Благоевград, надписът съчетава индивидуалната памет (имената/категорията на загиналите) с общностната памет за „масовата жертва“ и с идеята за крипта/костница като сакрализирано пространство. При такива обекти надписът често е по-обобщаващ, а индивидуализацията се реализира чрез отделни плочи, книги на паметта или допълнителни списъци в локални архиви/музей.

Пето равнище е проследимостта: надписът може да служи като изходна точка за биографично възстановяване, но сам по себе си е непълен. Той дава „идентификатор“ – име, понякога звание, понякога година. Албумът с биографични данни трябва да стъпи именно върху това: да превърне надписа в биографична карта чрез проверка в вторични и първични източници (общински архиви, списъци на мобилизирани, публикации в местния печат, семейни архиви, спомени, музеен фонд). Тук методът е ясен: надписът е началото (публичният списък), а архивът и теренът дават контекста (живота, службата, обстоятелствата).

Паметник на неизвестния македонски четник в Благоевград.

Открит през 1933 г.
Скулптора Кирил Шиваров

Паметник-костница (възстановен), Благоевград

(обект в гробищен парк)

Автор - Крум Дерменджиев

Паметник на загиналите във войните – Радомир

Благоевград – паметник-костница на загиналите (гrobiщен парк)
Обектът е построен през 1938 г., след 1944 г. е разрушен, а по-късно е възстановен и открит с военен ритуал.

Брезник – паметник на загиналите (1912–1913; 1915–1918) от V-ти конен полк
Построен по идеята е на *местното подофицерско дружество* и близките на загиналите
и инициативен комитет.

Изграден от Заро Балкански през 1923 г.

Паметник на загиналите 1912–1913 и 1915–1918 г. в с. Негованци (Пернишко)

Паметникът е пред кметството и църквата. Изграден от „гранитни блокове“ и открит през 1914 г.

Автор - Илия Дамянов

Паметник-чешма/плоча „в памет на загиналите“ – Кладница (Пернишко)

Малък войнишки паметник от дялан камък в паметна загиналите във войните 1912–1918 и 1944–1945 г.

в с. Горно Романци, общ. Брезник (Пернишко)

Мемориална плоча с кратък надпис („Поклон и слава...“)

Благоевград

Паметна плоча на загинали във войните за национално освобождение и обединение в с. Кралев дол, общ. Перник

Плочата е върху читалищна сграда, с подробно изписани имена и места на гибел (Булаир, Чаталджа, Криволак и др.)